

اصول و مفاهيم ژئوپليتيک

تاليف:

دکتر محمدرضا حافظ نيا
استاد دانشگاه تربيت مدرس

سال ۱۳۸۵

حافظ نیا، محمدرضا

اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک/ محمدرضا حافظ نیا- مشهد پاپلی، ۱۳۸۴

۴۰۰ ص، مصور.

ISBN 964-95792-6-5

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.

۱. سیاست جغرافیایی. الف. عنوان،

۲۲۰/۱۲

۶ الف ۲ ح / ۳۱۹ JC

کتابخانه ملی ایران

۸۴-۴۵۰۶۰ م

انتشارات پاپلی (وابسته به پژوهشکده امیرکبیر جهان)- مشهد- بلوار سجاد- پلاک ۹۲

ص. پ. ۴۳۸-۹۱۷۳۵ تلفن: ۴-۷۶۳۰۰۴۰، ۷۶۸۲۳۲۶-۷۶۲۱۶۵۸-دورنگار:

E. Mail: Geodept @ iramirkabir. com

http: www. Iramirkabir. Com

نام کتاب: اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک

مؤلف: دکتر محمدرضا حافظ نیا

استاد دانشگاه تربیت مدرس

نوبت چاپ: اول

تاریخ انتشار: ۱۳۸۵

تیراژ: ۳۰۰۰ نسخه

قیمت: ۳۵۰۰۰ ریال

چاپ و صحافی: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی

ISBN: 964-95792-6-5

شابک: ۹۶۴-۹۵۷۹۲-۶-۵

کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۷	- پیشگفتار ناشر
۹	- مقدمه مولف
۱۳	- فصل اول: ماهیت و مفهوم ژئوپلیتیک
۲۱	- فصل دوم: تعاریف ژئوپلیتیک
۲۱	مقدمه
۲۳	تحول ژئوپلیتیک
۲۶	تعاریف موجود درباره ژئوپلیتیک
۳۶	نتیجه‌گیری از تعاریف
۳۷	تعریف نگارنده از ژئوپلیتیک
۴۰	- فصل سوم: سیر اندیشه و گفتمان در ژئوپلیتیک
۴۰	ژئوپلیتیک تمدنی
۴۲	ژئوپلیتیک طبیعت‌گرا
۴۵	ژئوپلیتیک ایدئولوژیک
۴۹	ژئوپلیتیک پسانوگرا
۷۹	- فصل چهارم: روش‌شناسی در ژئوپلیتیک
۸۹	- فصل پنجم: گرایش‌های موضوعی در ژئوپلیتیک
۸۹	ژئوپلیتیک زیست‌محیطی
۸۹	ژئوپلیتیک اقلیتها
۹۴	ژئوپلیتیک اطلاعات
۹۹	ژئوپلیتیک آب

ژئوپلیتیک انرژی	۱۰۲
سایر گرایشها در ژئوپلیتیک	۱۰۳
- فصل ششم: مفاهیم اساسی در ژئوپلیتیک	۱۰۹
وزن ژئوپلیتیکی	۱۰۹
ناحیه یا منطقه ژئوپلیتیکی	۱۱۱
قلمرو و مرز ژئوپلیتیکی	۱۱۴
سلسله مراتب ژئوپلیتیکی	۱۱۷
توازن ژئوپلیتیکی	۱۱۹
تعلق ژئوپلیتیکی	۱۲۰
چالش ژئوپلیتیکی	۱۲۱
استراتژی ژئوپلیتیکی	۱۲۲
انزوای ژئوپلیتیکی	۱۲۳
بحران ژئوپلیتیکی	۱۲۶
ساختار روابط ژئوپلیتیکی	۱۳۱
ساختار فضائی ژئوپلیتیکی	۱۳۵
نظم ژئوپلیتیکی	۱۴۱
گذار ژئوپلیتیکی	۱۴۳
تحول ژئوپلیتیکی	۱۴۳
کد ژئوپلیتیکی	۱۴۴
وابستگی ژئوپلیتیکی	۱۴۶
ژئواستراتژی	۱۴۸
هویت ملی	۱۴۹

دولت ملی	۱۴۹
سرزمین	۱۵۱
- فصل هفتم: ارزشها و عوامل جغرافیایی	۱۵۴
مفهوم مکان و فضای جغرافیایی	۱۵۷
مشخصات مکان و فضای جغرافیایی	۱۶۰
الف - بعد ساختاری مکان و فضا	۱۶۱
ب - بعد کارکردی مکان و فضا	۱۸۸
الگوهای فضایی در ژئوپلیتیک	۱۹۸
نتیجه‌گیری	۲۰۲
- فصل هشتم: عامل و بازیگران سیاسی	۲۰۴
مفهوم و تعریف سیاست	۲۰۵
تفاوت مفهوم دولت و حکومت در علوم سیاسی و جغرافیای سیاسی	۲۰۹
فلسفه جغرافیایی حکومت	۲۱۲
بازیگران سیاسی	۲۱۸
- فصل نهم: قدرت جمعی و ملی	۲۲۸
تعریف و مفهوم قدرت	۲۲۸
قدرت و نظریه‌های ژئوپلیتیک	۲۳۲
مفهوم قدرت ملی	۲۵۱
کارکردهای قدرت ملی	۲۵۳
مبانی و سرچشمه‌های قدرت ملی	۲۶۰
مبانی جغرافیایی قدرت ملی	۲۷۳
سنجش و اندازه‌گیری قدرت ملی	۲۸۴

روشها و تکنیکهای سنجش قدرت ملی	۲۸۷
- فصل دهم: منافع و اهداف جمعی و ملی	۳۰۵
بیان مفهومی	۳۰۵
۱-۱- منافع ملی	۳۰۵
۱-۲- اهداف ملی	۳۱۰
منافع و اهداف ملی نسبت به دیگران	۳۱۳
سطح بندی منافع و اهداف ملی	۳۱۵
روشهای دستیابی به اهداف و منافع ملی	۳۱۶
عناصر و شاخصهای منافع و اهداف ملی	۳۱۷
- فصل یازدهم: الگوهای رفتاری در ژئوپلیتیک	۳۲۴
امنیت	۳۲۴
تهدید	۳۳۳
جنگ و منازعه	۳۳۸
صلح و همکاری	۳۴۷
روابط ژئوپلیتیکی	۳۶۲
همگرایی و واگرایی	۳۷۳
- فهرست منابع	۳۸۱
- فهرست اعلام	۳۹۲

پیشگفتار ناشر

کتاب حاضر یکی از تالیفات بنیادی در زمینه ژئوپلیتیک است که جای آن در ایران کم بود. دکتر محمدرضا حافظ‌نیا با نگارش این کتاب ارزشمند با روش کاملاً علمی و بنیادی این کمبود را جبران کرد.

دکتر محمدرضا حافظ‌نیا از جمله معدود اساتیدی است که پشتوانه غنی علمی، همراه با تجربه اجرایی و عملی، همت، جرأت و خستگی‌ناپذیری و صداقت علمی را تلفیق کرده است. این خصیصه‌ها او را به صورت یکی از شاخص‌ترین چهره‌های علمی تأثیرگذار کشور در آورده است.

همین خصوصیات دکتر محمدرضا حافظ‌نیا است که باعث توفیق او در زمینه‌های متفاوت شده است. در بین اولین فارغ‌التحصیلان دکترای جغرافیا بعد از انقلاب اسلامی (۱۳۶۹) او اولین کسی است که با همه سختگیری‌های دانشگاه تربیت مدرس به درجه استادی رسیده است.

دکتر محمدرضا حافظ‌نیا در کنار کارهای اجرایی متعدد در داخل و خارج کشور که تجربه عملی و واقع‌نگری او را از مسائل علمی اقتصادی و اجتماعی - فرهنگی گسترش داده است، کارهای علمی بنیادین و ایجاد ساختارهای علمی زیادی را به انجام رسانده است. او تا سال ۱۳۸۴ بیش از ۱۲ کتاب علمی (۱۰ جلد به فارسی و ۲ جلد به انگلیسی) به چاپ رسانده که برخی از آن‌ها به چاپ دهم رسیده است. دکتر حافظ‌نیا تا سال ۱۳۸۴ بیش از ۴۵ مقاله در مجلات علمی - پژوهشی داخلی و بین‌المللی به چاپ رسانده است. بیش از ۱۴ رساله دکترا و ۲۵ پایان‌نامه کارشناسی ارشد را هدایت کرده و دهها تحقیق علمی را انجام داده است.

یکی از ویژگی‌های این خدمتگذار صدیق به علم و کشور، تعهد او به مردم محروم است. برخی تحقیقات او در زمینه محرومیت زدایی و رعایت عدالت اجتماعی راهگشا است. بطور مثال بررسی علل فقر خانواده‌های تحت پوشش کمیته امداد امام در ایران در ده جلد ۷۲ - ۱۳۷۰ بیانگر تعهد او نسبت به محرومترین قشر جامعه است. اما آنچه مطالعات دکتر حافظ‌نیا را شاخص می‌کند، زمینه‌های اصلی کار او یعنی جغرافیای سیاسی و ژئوپلیتیک و روش تحقیق است.

کتاب‌های نفیس و گرانقدر خلیج فارس و نقش استراتژیک تنگه هرمز و کتاب جغرافیای سیاسی ایران، هر دو نه تنها بیانگر تسلط این استاد مسلم در حوزه علمی خود است، بلکه نگرش جامع او را در سایر زمینه‌ها نشان می‌دهد.

دکتر محمدرضا حافظ نیا یک نظریه‌پرداز و تحلیل‌گر علمی است. او نظریات و تعاریف جدیدی را از ژئوپلیتیک ارائه داده است که در سطح بین‌المللی مورد توجه و مقبولیت قرار گرفته است.

این استاد برجسته یکی از بنیان‌گذاران و موسسان اصلی انجمن ژئوپلیتیک ایران است. توجه او به مسائل آفریقا موجب تاسیس مرکز مطالعات آفریقا در دانشگاه تربیت مدرس گردید.

دکتر محمدرضا حافظ نیا عضو هیات تحریریه چندین مجله علمی پژوهشی است (فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، مجله دفاعی، مجله امنیت ملی) او عضو کمیته علمی سمپوزیم بین‌المللی آینده حیات و تمدن‌های بشری به مرکزیت دانشگاه فرانکفورت است. در کنفرانس بین‌المللی انجمن جغرافیدانان جهان در گلاسکو در سال ۲۰۰۴ که بیش از ۴۰۰۰ نفر از جغرافیدانان جهان در آن شرکت داشتند، در بخش رویکردهای نظری ژئوپلیتیک، دکتر محمدرضا حافظ نیا به دلیل تحلیل جدیدی که از ژئوپلیتیک در مقاله خود ارائه کرده بود صدرنشین سخنرانان بود و در حقیقت جلسه با سخنرانی او افتتاح می‌گردید.

این استاد بزرگوار یکی از صاحب‌نظران برجسته در زمینه روش تحقیق و تبیین مسائل علمی است. کتاب روش تحقیق او در دهمین چاپ خود با تیراژ ۱۵۰۰۰ جلد به چاپ رسیده است.

از خداوند متعال آرزوی توفیق روز افزون او را داریم و امید داریم شاهد تولیدات علمی بیشتر از او باشیم.

دکتر محمدحسین پاپلی یزدی

تقدیم به :

به استادان ارجمند جناب آقای دکتر عزت الله عزتی و سرکار خانم دکتر دره میرحیدر که برای اولین بار از آنها ژئوپلیتیک را آموختم.

مقدمه:

هر رشته علمی دارای موضوعی است که بسط دانش و معرفت در قالب حقایق، قوانین، مفاهیم و نظریه‌های علمی درباره آن، ادبیات رشته علمی مربوط را تشکیل می‌دهد. تولید علم و معرفت در هر رشته نیز به روش‌شناسی و تکنیکهای علمی مناسب وابسته است.

ژئوپلیتیک به عنوان شاخه‌ای از جغرافیای سیاسی به آن بخش از معرفت بشر اطلاق گردید که به معلومات ناشی از ارتباط بین جغرافیا و سیاست مربوط می‌شد. این شاخه علمی از زمان وضع آن، طی یک قرن گذشته، از نظر مفهومی و فلسفی دچار شناوری و گاهی رکود بوده و همانند برخی رشته‌های علمی دیگر هنوز بر سر موضوع و ماهیت آن اتفاق نظر وجود ندارد.

ژئوپلیتیک در نیمه اول قرن بیستم فرصتهایی برای شکوفایی پیدا کرد بطوریکه تعدادی از نظریه‌های جهانشمول پیرامون پدیده دولت و نقش فضاها و عوامل جغرافیایی در تولید قدرت و سیادت جهانی ارائه شدند. ولی تبیین کاربردی ژئوپلیتیک در بین دو جنگ جهانی اول و دوم در اروپا و تصویر ارائه شده از آن در توسعه طلبی قدرتها و سیادت بر جهان که منجر به جنگ دوم جهانی شد سبب گردید که این شاخه علمی برای حدود سه دهه دچار رکود علمی بشود و از صحنه دانشگاهها خارج گردد. این وضع حتی برخی جغرافیدانان برجسته جهان را نیز دچار خود باختگی، انفعال و محافظه‌کاری نمود. بطوریکه آنها از انتساب خود به ژئوپلیتیک و حتی جغرافیای سیاسی پرهیز داشتند و مانع از رشد علمی آنها در حوزه جغرافیا گردیدند. ضمن آنکه نتوانستند در قیاس با سایر رشته‌های علمی در شاخه‌های دیگر جغرافیا نیز به پیشرفتهای علمی ارزنده‌ای دست یابند. این ضعف منجر به

تهاجم و نفوذ رشته‌های دیگر به موضوعات سنتی و اختصاصی جغرافیا گردید و برخی از آنها نظیر اقتصاد، جامعه‌شناسی، علوم سیاسی، روانشناسی، حقوق، زمین‌شناسی، پزشکی، مهندسی، زیست‌شناسی، محیط‌زیست، برنامه‌ریزی و غیره از فرصت غفلت علمی جغرافیدانان استفاده نموده و با تکیه بر موضوعات جغرافیایی به تولید نظریه‌ها و گزاره‌های علمی پرداخته و آنرا اختصاصی رشته خود پنداشتند، و جغرافیدانان نظاره‌گر این صحنه نیز به نوعی تسلیم تن داده، و یافته‌های علمی آنها را بدرون ادبیات و متون جغرافیا کشانده و بر آن افتخار کردند!؟ غفلت، کاهلی و سستی که برخی جغرافیدانان مشهور قرن بیستم بر جغرافیا بطور کلی و جغرافیای سیاسی بطور خاص روا داشتند باعث حاشیه‌ای شدن جغرافیا در حوزه‌های علمی، آکادمیک و اجتماعی گردید و بنیه علمی آنرا لاغر و نحیف و توان کاربردی آنرا ضعیف جلوه داد و نهایتاً از یک طرف به نوعی کم‌عنایتی از سوی نخبگان جامعه بشری، محافل آکادمیک و سایر رشته‌های علمی و از طرف دیگر به نوعی احساس روانی حقارت در جغرافیدانان مواجهه شد.

نگارنده از این رویداد با تأسف به «جفای جغرافیدانان برخود و هویت علمی خود» یاد می‌کند و معتقد است اگر احساس خطر و تلاش جغرافیدانان دلسوز اواخر قرن بیستم در متحول کردن فضای نگرشی، فلسفی، روشی و تکنیکی جغرافیا بطور کلی و جغرافیای سیاسی بطور خاص نبود، جغرافیا به عنوان یک نظام علمی از محیطهای دانشگاهی و اجتماعی طرد و به موزه تاریخ علم سپرده می‌شد.

ژئوپلیتیک تا اواسط نیمه دوم قرن بیستم با رکود و بی‌مهری از درون یعنی جغرافیدانان، و بیرون یعنی جامعه روبرو بود ولی اجتناب ناپذیری تداوم مطالعات ژئوپلیتیکی، موضوعات آنرا در کانون توجه و علاقه رشته‌های روابط بین‌الملل، علوم استراتژیک، علوم سیاسی، حقوق، جامعه‌شناسی، اقتصاد، روانشناسی اجتماعی و غیر آن قرارداد و مسائل ژئوپلیتیک توسط آنها مطالعه و گزاره‌های علمی مربوطه تبیین گردید.

تحولات ربع پایانی قرن بیستم در جهان از قبیل توسعه جنبشهای صلح طلب و سازمانهای غیر حکومتی، تحول در موازنه قوی بین قدرتهای آمریکا و شوروی و تن دادن آنها به پیمانهای تحدید و کنترل تسلیحات استراتژیک، توسعه وابستگی‌های بین‌دولتی و بین‌کشوری، مناسبات اجتناب ناپذیر بین‌المللی بویژه در حوزه اقتصاد و تجارت، پیروزی انقلاب اسلامی در ایران، تحولات منطقه خلیج فارس، فروپاشی نظام دو قطبی، مسائل زیست

محیطی کروی، پایان جنگ سرد، توسعه مقاومتها در برابر دولتها و قدرتها در اشکال مقاومت‌های مدنی و شهروندی و مقاومت مسلحانه، توسعه نا امنی و تروریسم بین‌المللی، ظهور نظامیگری مدرن و اشغال نظامی سرزمینهای دیگران، توسعه ایدئولوژیهای سیاسی دین پایه، توسعه رقابت‌های قومی و نژادی، گسترش فرآیند جهانی شدن اقتصاد، رسانه‌ها و اطلاعات، توسعه همکاریها و رقابت‌های فضائی و غیره، عرصه‌های موضوعی ژئوپلیتیک را بار دیگر مطرح کرد و به احیاء و بازخیزی آن کمک نمود. ژئوپلیتیک باردیگر به محیط‌های دانشگاهی و اجتماعی بازگشت. جغرافیدانان در کشورهای انگلستان، آمریکا، استرالیا، کانادا، فرانسه، هند، ایران، لهستان، روسیه و غیره به میدان آمده و فعالانه مسائل و موضوعات ژئوپلیتیکی را مورد مطالعه، بحث و بررسی قرار دادند و با انتشار کتب، مقالات و مجلات علمی به گسترش ادبیات علمی و دانش ژئوپلیتیکی کمک نموده و تا اندازه‌ای به جبران گذشته پرداختند.

در دوره جدید جغرافیدانان در بازشناسی و بازخیزی ژئوپلیتیک بر سایر رشته‌ها پیشی گرفتند. علاوه بر آن ژئوپلیتیک در قالب مباحث گفتمانی به سطوح اجتماعی و سیاسی و رسانه‌ای جهان نیز راه پیدا کرد.

با این وجود در بین محافل علمی و آکادمیک هنوز وفاق قابل قبولی در خصوص مبنای فلسفی، ماهیت و موضوع ژئوپلیتیک وجود ندارد و افتراق دیدگاهی در این زمینه یکی از تنگناهای توسعه علمی آن محسوب می‌شود. توسعه و رشد سازه علمی ژئوپلیتیک مستلزم تعریف اساس فلسفی محکم که موضوعیت و ضرورت آنرا توجیه نماید می‌باشد. از دید نگارنده این کتاب، روابط و ترکیبات عناصر سه گانه جغرافیا، قدرت و سیاست و الگوهای رفتاری ناشی از آن می‌تواند مبنای فلسفی پایداری برای ژئوپلیتیک محسوب گردد. این دیدگاه که خاستگاه آن نظام علمی جغرافیا است چارچوب کلی کتاب «اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک» را تشکیل می‌دهد.

کتاب مزبور از یازده فصل تشکیل می‌شود:

فصل اول: ماهیت و مفهوم ژئوپلیتیک و دیدگاه‌های مطروحه درباره آنرا در بر می‌گیرد.

فصل دوم: تعاریف ژئوپلیتیک را بررسی و طبقه بندی نموده و نهایتاً به ارائه تعریفی نو

از ژئوپلیتیک می‌پردازد.

فصل سوم: سیر تحول اندیشه و گفتمان در ژئوپلیتیک را از قرن ۱۹ تاکنون مورد بررسی قرار می‌دهد.

فصل چهارم: روش‌شناسی علمی و شیوه‌های پژوهش در مسائل ژئوپلیتیکی را بیان می‌کند.

فصل پنجم: به شاخه‌های تخصصی در ژئوپلیتیک می‌پردازد.

فصل ششم: مفاهیم پایه و اساسی در ژئوپلیتیک را تشریح و تبیین می‌نماید.

فصل هفتم: ارزشها و عوامل جغرافیائی به عنوان یکی از عناصر بنیادین در ژئوپلیتیک را بطور مبسوط مورد بررسی قرار می‌دهد.

فصل هشتم: عامل سیاسی و نقش آفرینی بازیگران سیاسی را در ژئوپلیتیک مورد بحث قرار می‌دهد.

فصل نهم: قدرت جمعی و ملی و ابعاد مختلف و روشهای بر آورد آنها تشریح می‌کند.

فصل دهم: به بیان منافع و اهداف جمعی و تمایز آنها از هم می‌پردازد.

فصل یازدهم: رفتارهای ژئوپلیتیکی و کنش بازیگران نسبت به همدیگر را که سطح تلاقی عناصر اساسی جغرافیا، قدرت و سیاست را تشکیل می‌دهد تبیین می‌نماید.

در خاتمه ضمن اذعان به اینکه خود را مرهون کسانی می‌دانم که از آثار و نوشته‌های ارزشمند آنان در تولید این اثر بهره‌ وافر برده‌ام، لازم می‌دانم از همسر و فرزندان عزیزم که با صبوری و تحمل خود نگارش و تدوین این کتاب را امکان پذیر ساختند و از استاد گرامی جناب آقای دکتر محمدحسین پاپلی یزدی و پژوهشکده امیر کبیر که برای چاپ و نشر آن اقدام کردند و نیز سرکار خانم فریبا حیدری که زحمت تایپ و آماده سازی آنرا بعهدہ داشتند تشکر و قدردانی بنمایم.

همچنین از خوانندگان نکته سنج و منتقدین دلسوز تمنا دارم با نقد عالمانه خود به تصحیح و کمال آن در چاپهای بعدی کمک نمایند.

محمد رضا حافظ‌نیا

تهران - زمستان ۱۳۸۴